

УДК 343.847

Т. Ніколаєнко,кандидат юридичних наук, доцент, докторант
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ СЛУЖБОВИХ ОБМЕЖЕНЬ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У РАЗІ ВИНИКНЕННЯ ПІДСТАВ ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАСУДЖЕНОГО З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Дослідженням правових аспектів виконання покарання в юридичній літературі приділялася чимала увага. Як ще відзначав Х.М. Ахметшин, мета покарання головним чином реалізується в процесі виконання вироку та відбування ним засудженою особою [1, с. 54]. Успішність її реалізації впливає на ефективність самого покарання. Проте звернення до покарань, які можуть застосовуватися виключно до військовослужбовців, потребують ретельної уваги щодо їх врегулювання.

Існування особливостей правового статусу засудженої особи з подвійністю її врегулювання нормами кримінального, кримінально-виконавчого законодавства та положеннями у сфері врегулювання порядку проходження військової служби становлять необхідність їх нормативного узгодження та досягнення остаточної мети покарання. Це стосується особливо такого доволі «молодого» виду покарання, як службові обмеження для військовослужбовців (далі – службові обмеження). Обмеженість нормативного матеріалу щодо врегулювання порядку та умов його відбування зумовлює актуальність звернення до нього. Як це не дивно звучить, але службові обмеження обмежені у своїй правовій реалізації. Встановлені кримінально-виконавчим законодавством правила поведінки для його суб'єктів обмежені щодо кожної із сторін.

Відсутність достатньої розробленості теоретичних позицій активі-

зували вчених у даному напрямку. Аспекти кримінально-правового та кримінально-виконавчого врегулювання поставали предметами в своїх працях О.Л. Карабанова, Є.В. Лядова, В.М. Орлова, Ю.А. Пономаренка, А.В. Ракова, В.В. Сивово, А.Х. Степанюка, А.А. Толкаченка, С.З. Туліна, В.І. Тютюгіна та ін. Проте питання, пов'язані із врегулюванням порядку завершення виконання/відбування покарання у разі виникнення у засудженого військовослужбовця підстав для звільнення з військової служби, не знайшли свого вирішення. Прогалини у законодавстві з відсутністю певної узгодженості із положеннями у сфері врегулювання порядку звільнення засуджених військовослужбовців з військової служби зумовили до їх звернення.

Відповідно метою нашого дослідження є висвітлення проблемних аспектів виконання покарання у виді службових обмежень, пов'язаних із завершенням виконання/відбування покарання у разі звільнення особи з військової служби до завершення строку відбування покарання.

Завершення виконання/відбування покарання у виді службових обмежень здійснюється шляхом видання наказу за три дні до закінчення встановленого вироком суду строку покарання командиром військової частини про припинення виконання покарання [2, ч. 4 ст. 47]. В той самий час, у разі сумлінної поведінки особи засудженого, її

ставлення до праці, вона може претендувати на дострокове завершення його відбування. За станом здоров'я, на підставі закону про амністію чи акта про помилування, законодавець також визначає можливість застосування дострокового звільнення особи від покарання з повним або частковим його завершенням. Але особливість правового статусу засудженого військовослужбовця дозволяє завершення відбування покарання й за інших підстав.

Продовжуючи перебувати у статуті військовослужбовця, засуджений військовослужбовець може бути звільнений з військової служби до завершення відбування покарання на підставі положень, визначених законодавством у сфері регулювання порядку проходження військової служби. В залежності від категорії особи військовослужбовця та виду проходження ним військової служби звільнення може відбуватися або у зв'язку із закінченням строку проходження військової служби, або за інших обставин, визначених законодавством. Так, для категорії військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, такими обставинами можуть виступати: погіршення стану здоров'я, сімейні обставини, вчинення злочину та набрання законної сили вироку (з призначення покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі чи позбавлення військового звання), позбавлення військового звання в дисциплінарному порядку, настання особливого періоду. Для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, окрім цього, обставинами для звільнення можуть бути: досягнення певного віку; скорочення штатів або проведення організаційних заходів; інші поважні причини [3]; службова невідповідність; систематичність невиконання умов контракту; притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення корупційного правопорушення; неможливість переведення на іншу посаду у разі безпосереднього підпорядкування близькій особі; настання особливого періоду та небажання продовжувати

військову службу військовослужбовцем-жінкою, яка має дитину (дітей) віком до 18 років; закінчення особливого періоду та небажання продовжувати військову службу за новим контрактом військовослужбовцями, які проходили військову службу за контрактом тощо [4, ч. 6 ст. 26]. В будь-якому випадку, за наявності таких обставин засуджена особа підлягає звільненню від подальшого відбування нею покарання. Втра-та місця несення служби, статусу військовослужбовця унеможлиблює його подальшу реалізацію. Відповідно виникає питання: досягнення кінцевої мети покарання, якщо особа за відсутності підстав, визначених кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством, достроково звільняється від подальшого відбування нею покарання?

При виникненні підстав, що виникають з таких об'єктивних обставин, як: закінчення строку дії контракту, погіршення стану здоров'я, настання віку, за сімейними обставинами чи за інших поважних причин, процедура звільнення особи з військової служби відбувається згідно з вимогами ст.ст. 233-245 Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України (далі – ЗСУ). На підставі відповідних рапортів та документів, що підтверджують необхідність звільнення особи з військової служби, її бажання, інших складових, визначених Положенням, видається наказ командира військової частини про звільнення особи з військової служби. Останній в установлені строки здає посаду, підлягає розрахунку, виключенню зі списків особового складу військової частини та направленню на військовий облік до районного (міського) військового комісаріату за вибраним місцем проживання. Щодо нього оформлюється службова характеристика з висновком доцільності проходження служби у військовому резерві ЗСУ на визначених посадах. Він забезпечується грошовим, продовольчим і речовим забезпеченням та у п'ятиденний строк зобов'язується прибути до відповідного військового ко-

місаріату із поставленням на військової облік [5, ст. 242].

При звільненні особи з військової служби за інших підстав, таких, що виникли у разі настання особливого періоду, воєнного стану чи за суб'єктивних підстав, реалізація звільнення також відзначається своїми особливостями.

Звільнення відбувається за таких суб'єктивних причин, що стали результатом негативної поведінки особи, як: службова невідповідність; вчинення злочину та наявності обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, позбавлення військового звання чи позбавлення права займати певні посади; у зв'язку з позбавленням військового звання в дисциплінарному порядку; у зв'язку із систематичним невиконанням умов контракту військовослужбовцем; у зв'язку з набранням законної сили судового рішення, відповідно до якого військовослужбовця притягнули до відповідальності за адміністративне корупційне правопорушення, звільнення базується на документах, що підтверджують результат негативної поведінки особи (наказ про застосування дисциплінарного стягнення у виді звільнення з військової служби через службову невідповідність; щодо систематичного невиконання умов контракту; копії вироку суду про притягнення особи до кримінальної відповідальності, яким призначено покарання у виді обмеження волі, позбавлення військового звання, та ін.) з виданням відповідного наказу по військовій частині. Слід відмітити, що, на відміну від об'єктивних підстав звільнення особи з військової служби, за даних обставин думка особи, що підлягає звільненню з військової служби, жодним чином не враховується.

В той самий час, в разі виникнення підстав для звільнення особи з військової служби у зв'язку із дією особливого періоду чи воєнного стану, думка особи, що підлягає звільненню з військової служби, є провідною. Так, у зв'язку із

настанням особливого періоду та небажанням продовжувати військову службу, зокрема військовослужбовцем-жінкою, яка має дитину (дітей) віком до 18 років; студентами, аспірантами, докторантами денної форми навчання; чи у разі закінчення строку дії контракту в особливий період; чи при завершенні строків військової служби за призовом, призваних на військову службу за контрактом під час мобілізації, на особливий період; чи навіть після закінчення особливого періоду особами військовослужбовцями, що не виявили бажання продовжувати військову службу за новим контрактом, підлягають звільненню з військової служби.

Але, як ми бачимо, зазначені обставини ніяким чином не визначають дій відносно особи військовослужбовця, який на момент звільнення з військової служби перебуває у кримінально-виконавчих правовідносинах. Командир військової частини, з одного боку, при наявності відповідних підстав зобов'язаний забезпечити звільнення особи з військової служби, а з іншого, як суб'єкт виконання покарання, – дотримуватися порядку та умов відбування покарання засудженим військовослужбовцем.

Якщо особа військовослужбовця під час відбування покарання захворіла та стала непридатною за станом здоров'я до військової служби, її дострокове звільнення обумовлюється станом здоров'я та неможливістю бути придатним до військової служби, що визначено законодавством (ч. 5 ст. 47, ч. 3 ст. 84 Кримінального кодексу України, далі – ККУ). За наявності інших підстав, визначених для звільнення особи від відбування покарання (відбуття строку покарання; закону України про амністію; акта про помилування; скасування вироку суду і закриття кримінального провадження; закінчення строків давності виконання обвинувального вироку; умовно-дострокового звільнення від відбування покарання; інших підстав, передбачених законом [2, ст. 152]) звільнення особи з військової служби не передбачаєть-

ся. Крім того, звільнення з військової служби до завершення строку відбування покарання не визначає правового врегулювання невідбутої частини покарання засудженим військовослужбовцем з підставами його застосування.

За умовами чинного законодавства можливе дострокове звільнення засудженого військовослужбовця від покарання може мати часткове вирішення в межах умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким її видом, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком від трьох років, а також звільнення від покарання за хворобою. Так, у разі сумлінної поведінки, відповідного ставлення особи до праці, засуджений військовослужбовець може претендувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. Проте за умовами положення ст. 81 ККУ, така реалізація надається лише у разі відбуття особою встановленого законодавством строку покарання, визначеного вироком суду. За відсутності останнього, застосування умовно-дострокового звільнення від покарання унеможлиблюється. Це стосується й іншої складової системи відбування покарання, як заміни невідбутої частини покарання більш м'яким його видом.

Забезпечуючи досягнення мети покарання, поліпшуючи правове становище засудженого, реалізація останньої можливості вимагає від особи знову ж таки зразковості поведінки, сумлінного ставлення до виконання своїх обов'язків, відбуття встановленого законодавством строку покарання, призначеного судом. Крім того, вона обмежується щодо таких видів покарань, як обмеження волі чи позбавлення волі (ч. 4 ст. 82 ККУ).

Така дискримінація звільнення стосується і вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років та є військовослужбовцями (ст. 83 ККУ).

Таким чином, можна зазначити, що за виключенням звільнення від покарання за хворобою, у разі виникнення під-

став для звільнення особи засудженого військовослужбовця з військової служби до визначеного вироком суду строку покарання, законодавцем усунена будь-яка правова можливість врегулювання застосування до засудженого військовослужбовця, який відбуває покарання у виді службових обмежень дострокового його звільнення від відбування покарання. Колізія існує між нормативними документами, які визначають правові підстави можливості звільнення особи військовослужбовця з військової служби, який перебуває у статусі військовослужбовця, та положеннями кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, які залишають осторонь правового врегулювання досягнення мети покарання засудженим військовослужбовцем щодо подальшого відбування ним частини покарання. Це потребує дотримання правового поля нормативного врегулювання цих норм, узгодженості їх співіснування.

Тому, у разі виникненні підстав для звільнення особи військовослужбовця з військової служби, необхідно, насамперед, з'ясувати обставини, що стали підставами для його звільнення. Проаналізувати обставини, що характеризують його як особу засудженого та особу-військовослужбовця. Дослідити його ставлення до порядку та умов відбування покарання, порядку проходження військової служби (дотримання порядку та умов відбування покарання, результативність інших основних засобів виправлення та ресоціалізації; застосування заходів стягнення та заохочення: їх види та підстави; відношення до військової служби та бажання досягти мети покарання тощо). В наступному необхідно розглянути можливість застосування до нього умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Командир військової частини як основний суб'єкт виконання покарання за виникнення підстав для звільнення особи з військової служби повинен: повідомити про це суд; за погодженням із Головним управлінням Військової поліції клопотати щодо можливого

звільнення особи від подальшого відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким його видом; крім того, передбачити в чинному кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві підстави для застосування звільнення від відбування покарання, в тому числі і у разі звільнення особи з військової служби з порядком його врегулювання.

Але це не вичерпує всіх проблем, пов'язаних з цим. Як ми вже зазначали вище, звільнення з військової служби особи військовослужбовця може бути і за суб'єктивних підстав, підстав, що стали результатом негативної (особистої, суб'єктивної) поведінки особи та унеможливили подальше проходження нею військової служби (через службову невідповідність, у разі застосування до військовослужбовця відповідного дисциплінарного стягнення чи прийняття рішення щодо звільнення з військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період за фактом невиконання (неналежного виконання) службових обов'язків, що призвело до тяжких наслідків або створило загрозу настання таких наслідків; систематичного невиконання умов контракту; у разі вчинення злочину, за який обвинувальним вироком суду військовослужбовця притягнуто до кримінальної відповідальності із призначенням покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, позбавлення військового звання чи позбавлення права займати певні посади; при застосуванні дисциплінарного стягнення у виді позбавлення військового звання; притягненні до відповідальності за вчинення адміністративного корупційного правопорушення). За наявності таких підстав врегулювання подальшого відбування покарання також є неоднозначним.

Якщо під час відбування покарання особа вчиняє злочин, то доля невідбутої частини покарання вирішується за правилами ст. 71 ККУ як призначення покарання за сукупністю вироків. Яким же чином поставитись до врегулювання подальшого відбування покарання у

разі, коли особа засудженого порушує (чи продовжує порушувати) умови виконання контракту задля свідомого небажання відбувати строк призначеного покарання? Чи не розцінювати це як ухилення її від відбування покарання з відповідними правовими наслідками?

Звернення до етимології слова «ухилення» дає можливість зрозуміти, що це відступлення від чогось; намагання не робити або не брати участі у чомусь, відсторонюватись, уникати [6, с. 780, 7, с. 938]. Наукові коментарі до ККУ трактують ухилення як пряму відмову засудженого від відбування покарання, невиконання покладених на нього обов'язків, порушення заборон. За положеннями ст. 389 ККУ таке діяння визначається у формі: невиконання особою обов'язку сплатити штраф (у разі ухилення від сплати штрафу); утримання від обіймання певної посади чи зайняття певною діяльністю протягом строку, визначеного вироком суду (при ухиленні від позбавлення права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю); обов'язку у вільний від роботи чи навчання час безоплатно виконувати суспільно корисні роботи протягом встановленого строку (у разі відбування громадських робіт); працювати за своїм місцем роботи протягом визначеного строку (при відбуванні виправних робіт). Стосовно службових обмежень законодавцем усунута будь-яка згадка про його ухилення.

Якщо звернути увагу на ситуацію щодо ухилення від відбування покарання у виді виправних робіт, де невиконання засудженим обов'язку працювати за своїм місцем роботи протягом визначеного строку покарання, звільнення з роботи, переїзду в іншу місцевість визначається як від відбування покарання у виді виправних робіт ухилення [8, с. 1132], то чи не можна за схожих обставин кваліфікувати аналогічне звільнення особи військовослужбовця з військової служби як ухилення від відбування покарання у виді службових обмежень?

За положеннями чинного кримінально-виконавчого законодавства,

ухилення від покарання у виді виправних робіт визначається лише за умови систематичного невиконання особою встановлених обов'язків; порушення порядку та умов відбування покарання; вчинення проступку, за який його було притягнуто до адміністративної відповідальності; допущення більше двох разів протягом місяця прогулів, а також більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця або поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння [2, ч. 4, 5, 6 ст. 46]. Тобто у разі невиконання встановлених законодавством обов'язків, наявності їх системності, порушення порядку та умов відбування покарання із можливим застосуванням до засудженого застереження у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності, вчинення проступку з відповідним реагуванням у виді притягнення до адміністративної відповідальності, чи допущення інших порушень неодноразово, є підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності за ухилення від відбування даного покарання. В той самий час, за наявності таких порушень, за відсутності перебування особи у кримінально-виконавчих відносинах вони не виступають підставами для притягнення її до кримінальної відповідальності. Їх наявність свідчать лише про небажання особи відбувати покарання.

Стосовно забезпечення інтересів правосуддя в частині виконання покарання у виді службових обмежень, то ще з моменту прийняття ККУ, а в подальшому і КВК України, дилема правового врегулювання ухилення від його відбування не була закладена в правову структуру Закону. У разі ухилення військовослужбовця від відбування покарання у виді службових обмежень такі діяння визначалися як порушення порядку проходження військової служби. Непокора, невиконання наказу, самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство чи ухилення від військової служби шляхом самокалічення кваліфікувалися як самостійні склади

злочинів. Врахування особливостей перебування особи військовослужбовця у кримінально-виконавчих відносинах не відображалось на нормативному рівні. Невиконання або неналежне виконання особою під час відбування покарання своїх службових обов'язків врегульовувалось згідно з вимогами спеціалізованих правових актів у сфері регламентування порядку проходження військової служби так: із застосуванням заходів стягнення, можливим звільненням особи з військової служби, притягненням до юридичної відповідальності. То чи не замислювався законодавець, що за наявності таких умов особа військовослужбовця, можливо, намагається уникнути подальшого відбування покарання? Досягнувши настання таких підстав, вона опиняється на безперешкодному шляху звільнення її від подальшого відбування покарання.

Продовжуючи виконувати свої службові обов'язки під час відбування покарання, засуджений військовослужбовець не перестає перебувати ані у службових відносинах як військовослужбовець, ані у кримінально-виконавчих як засуджена особа. Подвійність його правового статусу зумовлює диференційованість підходу узгодженості нормативних документів, що регулюють це. Порушення засудженим військовослужбовцем порядку та умов відбування покарання, вчинення інших дій, що свідчать про його бажання ухилитися від подальшого відбування покарання (порушення військової дисципліни, накладення відповідних дисциплінарних стягнень, пов'язаних з цим; невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, вчинення проступку) на ґрунті ретельного вивчення обставин справи повинно мати нормативне підґрунтя. Положення кримінального та кримінально-виконавчого законодавства повинно чітко розмежовувати підстави, що визначають порушення порядку проходження особою військової служби та підстави, що характеризують ухилення особи від відбування нею покарання.

Крім того, в разі виникнення підстав для звільнення особи з військової служби врегулювання невідбутої частини покарання повинно визначатися в правовому полі можливого дострокового звільнення особи військовослужбовця від подальшого відбування покарання чи, навпаки, у разі його ухилення – в притягненні до кримінальної відповідальності. Командир військової частини за місцем відбування покарання засудженим військовослужбовцем, з урахуванням положень законодавства у сфері регулювання порядку проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, контролюючи процес звільнення особи з військової служби, повинен сприяти досягненню мети покарання засудженою особою.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки.

Особливість правового статусу засудженого військовослужбовця в період відбування ним покарання у виді службових обмежень дозволяє достроково завершувати його реалізацію як на підставі норм, визначених кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством, так і положень, що регулюють порядок проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців.

В залежності від обставин, визначених законодавством щодо звільнення особи військовослужбовця з військової служби під час відбуванням ним покарання, таке звільнення може відбуватися із суб'єктивних підстав, об'єктивних підстав та у зв'язку із дією особливого періоду чи воєнного стану.

У разі виникнення об'єктивних підстав чи у зв'язку із дією особливого періоду, воєнного стану щодо звільнення особи військовослужбовця з військової служби під час відбування ним покарання доцільно з'ясувати всі необхідні обставини, що стали підставами для його застосування, з наступним розглядом за поданням командира військової частини за місцем відбування покаран-

ня можливості звільнення від подальшого відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким його видом.

За суб'єктивних підстав звільнення особи з військової служби необхідно диференційовано підходити до їх виникнення. Порушення засудженим військовослужбовцем порядку та умов відбування покарання, вчинення інших дій, що свідчать про його небажання щодо подальшого відбування покарання слід кваліфікувати як ухилення від відбування покарання з відповідними правовими наслідками його настання. У разі порушення порядку проходження військової служби засудженим військовослужбовцем за відсутності мети ухилення такі діяння слід розцінювати, як самостійні склади злочинів, передбачених чинним законодавством.

Задля забезпечення врегулювання інтересів правосуддя в частині виконання покарання у виді службових обмежень автором пропонується розширити правові можливості нормативного встановлення підстав дострокового звільнення особи засудженого військовослужбовця від покарання, а у разі його ухилення від відбування останнього – запровадити кримінальну відповідальність.

Перспективами подальших розвідок є дослідження доцільності нормативного впровадження системного врегулювання порядку та умов призначення та відбування покарань з виключністю застосування до військовослужбовців в аспекті діючого законодавства.

Ключові слова: службові обмеження для військовослужбовців, звільнення з військової служби, групи підстав звільнення, дострокове звільнення від покарання.

Статтю присвячено дослідженню питань щодо правових аспектів врегулювання виконання покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців, пов'язаних з особливостями правового статусу засудженої особи. З урахуванням

різних видів підстав, визначених законодавством України щодо звільнення особи військовослужбовця з військової служби, які впливають на ефективність досягнення мети покарання під час відбування покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців, запропонована їх класифікація. В залежності від групи підстав визначені шляхи нормативного врегулювання невідбутої частини покарання у разі звільнення особи засудженого військовослужбовця з військової служби до завершення строку відбування покарання, визначеного вироком суду.

Стаття посвячена дослідженню аспектів правових аспектів урегулювання виконання покарання в формі службових обмежень для воєннослужащих, зв'язаних з особливостями їх правового статусу. С урахуванням різних видів підстав звільнення воєннослужащого з воєнної служби, впливаючих на ефективність досягнення цілей покарання в формі службових обмежень для воєннослужащих, запропонована відповідна класифікація. В залежності від групи підстав визначені шляхи нормативного врегулювання невідбутої частини покарання в разі звільнення воєннослужащого з воєнної служби до закінчення строку відбування покарання, визначеного вироком суду.

The article deals with the research of the issues on legal aspects of regulating the implementation of service restriction punishment for military connected with the peculiarities of the convicted military's legal status. Taking into consideration different types of grounds, ascertained by Ukrainian Law on dismissing the military from service, which influence the efficiency of the punishment purpose fulfillment when enduring the service restriction punishment for military, the author has

suggested their classification. In dependence on the group of grounds, the ways of standard regulation of non-endured part of punishment in case of the convicted military dismissing from service before the end of the punishment term, defined by the court verdict, have been identified.

Література

1. Ахметшин Х.М. Избранные труды / под общ. ред. О.К. Зателепина. М. : Юрдинформ, 2011. 448 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/print1483368185978168>
3. Про затвердження переліку сімейних обставин та інших поважних причин, що можуть бути підставою для звільнення громадян з військової служби та із служби осіб рядового і начальницького складу: постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.2013 р. № 413 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-2013-p>
4. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/print1490020987851447>
5. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008/print1490020987851447>
6. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови / З.Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2007. – 848 с.
7. Новый экономический и юридический словарь / под ред. А.Н. Азрилияна. – М. : Институт новой экономики, 2003. – 1088 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доповн. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.